

- RAUNIG, B. 2004, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela Centra za balkanološka ispitivanja 82/8.
- ROGIĆ, V. 1982, *Regionalna geografija Jugoslavije*. – Zagreb.
- TERŽAN, B. 1995, Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa. – U: B. Hänsel (ur.), *Handel, Tausch und Verkehr im Bronze- und Früheisenzeitlichen Südosteuropa*, Südosteuropa Schriften 17 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 11), 81–159, München, Berlin.
- TERŽAN, B. 1999, An Outline of the Urnfield Culture Period in Slovenia / Oris obdobja kulture žarnih grobišč na Slovenskem. – *Arheološki vestnik* 50, 97–143.
- VASIĆ, R. 1982, Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji. – *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 20/18, 5–24.
- VASIĆ, R. 2010, Reflecting on Illyrian Helmets. – *Starinar* 60, 37–55.
- ŽERAVICA, Z. 1993, *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina*. – *Prähistorische Bronzefunde* 9/18.

Martina BLEČIĆ KAVUR

Michaela Konrad, Christian Witschel: *Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens?* Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Neue Folge, Heft 138, C.H. Beck Verlag, München 2011. ISBN 978-3-7696-0126-8, 666 str.

138. zvezek filozofsko-historičnega razreda Abhandlungen der Bayerische Akademie der Wissenschaften z naslovom Rimski legijski tabori v renskih in donavskih provincah – jedra poznoantično-zgodnj srednjeveškega življenja? urednikov Michaela Konrad in Christiana Witschla je zbornik arheoloških in zgodovinskih prispevkov s srečanja na temo legijskih taborov v pozni antiki. Potekalo je marca leta 2007 v Münchnu. Zajema predvsem čas med 3. in 6. stoletjem in se osredotoča na legijske tabore in njihovo neposredno okolico ob Renu in zgornji Donavi do donavskega kolena ter na vprašanje, na kakšen način je tam potekal prehod v (zgodnji) srednji vek. Naslov zbornika morda rahlo zavaja, saj prostor srednjega in spodnjega toka Donave ni obravnavan, so pa vključene panonske notranje utrdbе v Prvi Panoniji in Valeriji. Zbornik je slikovno zelo bogat, opremljen s preko 100 načrti, tlorisi in preseki, preko 70 črno-belimi fotografijami, več kot 40 kartami in več kot 40 tablami risb, okrog 20 risarskimi in računalniškimi rekonstrukcijami ter 6 preglednicami, 4 grafi in 5 barvnimi fotografijami. Članki so v nemškem jeziku, z eno izjemo v angleščini. Na koncu knjige so zbrani angleški povzetki vseh prispevkov, dodan pa je tudi indeks (modernih in latinskih) krajevnih imen. Literatura je navedena v vsakem prispevku posebej.

Delo se začne s predgovorom urednikov z glavnimi podatki o srečanju in zborniku, temu pa sledi uvod izpod peresa obeh urednikov, kjer se avtorja sprehodita preko vseh bistvenih vprašanj tega srečanja ter poskušata odgovoriti nanja, sklicujoč se na posamezne prispevke. V

resnici predstavlja ta dolgi uvod dober tematsko urejen in kritičen vsebinski pregled celotnega zbornika, sicer z nekoliko neobhodnega ponavljanja, vendar kljub temu odlično izhodiščno točko za študij problematike obmejnih vojaških utrdb v severozahodnih provincah imperija v času po sredini 3. st. pa do prehoda v srednji vek.

Za uvodom sledi najprej sklop preglednih študij oz. tematskih člankov, kjer so izpostavljene še vedno zelo aktualne debate o kontinuiteti ali prelomu med antiko in srednjim vekom ter o barbarskih identitetah in etnogenezah. W. Pohl razmišlja o različnih konceptih konca antike in padca rimskega imperija in predstavi trenutno vodilne anglosaške pisce o tej tematiki. V grobem jih razdeli na dva tabora. Nekateri nekoliko v nasprotju s številnimi zgodovinskimi in arheološkimi viri zagovarjajo, da barbari pravzaprav niso imeli nič opraviti s koncem imperija (W. Goffart), drugi pa zastopajo t. i. neokatastrofizem (P. Heather, B. Ward-Perkins) in se vračajo k Gibbonovi ideji o "decline and fall" rimskega cesarstva. Pohl izpostavi tudi M. McCormicka in C. Wickhama, ki sta se osredotočila na socialne in gospodarske vidike prehoda med antiko in srednjim vekom. Avtor prispevka sam ostaja pri ideji transformacije (preobrazbe). Poudariti želi dva elementa, za katera meni, da jima zgoraj omenjeni avtorji posvečajo premalo pozornosti. To sta vloga krščanstva in barbarskih ljudstev pri ustvarjanju zgodnjega srednjega veka. Vseeno se zdi, da Pohl še vedno skoraj povsem izpusti vlogo cerkve kot organizacije, ki je lahko na svoja ramena prevzela določen del vsaj lokalne ali regionalne uprave v kriznem obdobju. Poudari sicer, da so pri prevzemu nekdanj rimskih ozemelj uspela samo tista barbarska kraljestva, ki so bila pokristjanjena (Franki, Goti), ali šele takrat, ko so se pokristjanila (Madžari, Bolgari). Vendar se ne ukvarja z vlogo, ki so jo imeli (v pisnih virih in arheološkem zapisu sicer mnogo manj opazni) ostanki domačega prebivalstva in njihove cerkve. Pri tem posebej mislim na vzhodnoalpski prostor in pa tudi Podonavje, ki mu pripisuje skoraj dokončen konec rimskih struktur, čeprav novejša raziskave dajejo upanje, da vsaj ponekod situacija ni bila tako dokončna. Članek zaključim z mnenjem, ki se mu lahko samo pridružimo, da je bilo med antiko in srednjim vekom več prehodov in da iskanje razlogov za padec Rima ne bo pripeljalo diskusije naprej. Bolj pomembno se mu zdi posvetiti regionalnim ali celo lokalnim elementom preobrazbe, tu avtor prizna tudi pomen arheoloških najdb.

K. Dietz govori v prvem delu svojega sestavka o problemih interpretacije Notitiae Dignitatum in zaključim, da vendarle dovolj zanesljivo predstavlja stanje v Drugi Reciji na začetku 5. st. V drugem delu meni, da je, kljub trditvam v starejšem zgodovinopisju, Druga Recija ostala branjena tudi po vojaških akcijah okrog leta 402, ko naj bi Stilicho odpeljal vse vojaške enote iz te province.

Članek H. U. Nubra obravnava spremembe v arhitekturi taborov in utrdb v severozahodnih provincah v 3. in 4. st. ter njihovo postopno spreminjanje v večinoma civilne utrjene naselbine s prisotnostjo vojske.

Prispevek M. Kulikowskega govori o zadnjih raziskavah barbarske identitete in ponudi nekaj raziskovalnih nastavkov, s katerimi bi lahko premaknili debate, ki se morda že nekaj časa vrtijo na mestu. Predlaga, da bi preusmerili pozornost tudi na do sedaj zanemarjane barbare v različ-

nih delih cesarstva, na primer Mavre in Arabce, ter da bi zgodovinarji pri svojem delu previdneje (manj selektivno) uporabljali arheološko gradivo, s čimer se seveda ne bi mogli bolj strinjati.

V. Bierbrauer, ki je bil tudi predlagatelj teme za srečanje v Münchnu, piše o (ne)zmožnosti metodološko ustrezne arheološke argumentacije prisotnosti Alatejeve in Safraksove skupine v Panoniji in njenega enačenja z grobišči tipa Csákvár. Delitev panonskih grobišč na tipe Ságvár, Csákvár in Szabadbattyán zavrača tudi T. Vida na koncu zbornika in predlaga novo kronologijo (glej spodaj).

Zbornik se nadaljuje s sklopi obravnave posameznih legijskih taborov, ki so urejeni po provincah od severozahoda proti jugovzhodu. Sklop o Drugi Germaniji sestavljajo prispevki T. Ottena o Xantnu, M. Trierja o Kölnu, B. Päffgena o okolici Kölna ter U. Müssemeier o Bonnu. V tej provinci Franki brez opaznega uničenja nasledijo rimska naselbinska jedra, ponekod so vidne le manjše spremembe v njihovi mikrolokaciji. Srednjeveške naselbine se pogosto oblikujejo okrog cerkvenih stavb, ki so neprekinjeno v uporabi.

Podobno naselitveno zgodovino, vendar z drugimi germanskimi skupinami, najdemo v sklopu člankov o Prvi Germaniji in Maximi Sequanorum. Sestavljajo ga članki R. Knöchleina in G. Rupprechta o Mainzu, G. Kuhnle o Strassburgu, P.-A. Schwarza o Kastrumu Rauracense in R. Matthisena o t. i. rimski psevdoprovinci Alamaniji na prostoru nekdanjih *agri decumates*.

Pri Drugi Reciji M. Konrad govori o Regensburgu z arheološkega, W. Störmer pa z zgodovinskega vidika. O kastelih v Obrežnem Noriku piše H. Ubl, R. Igl pa o Ennsu. V Obrežnem Noriku model mirnega prevzema naselbinskih struktur s strani Germanov do neke mere in predvsem vzhodno od reke Enns zamenja pomanjkanje znakov življenja znotraj bivših rimskih utrd ob karolinškega obdobja. Glede na to, da je za ta prostor na razpolago eden redkih pisnih virov za drugo polovico 5. st., Evgipijev življenjepis sv. Severina, ne preseneča, da je tu več govora o povečanem pomenu cerkve kot vzdrževalke administrativnih struktur v pozni antiki.

Zadnji sklop govori o Prvi Panoniji in Valeriji, kjer sta opazna zaton rimskih struktur do sredine 5. st. in odsotnost znakov kontinuitete poselitve do 9. st., z redkimi izjemami (Akvink). Sklop sestavljajo članki M. Mosserja o Vindoboni, C. Gugla o Karnuntu, L. Borhyja o Brigetiu in P. Zsidi o Akvinku. V istem sklopu O. Heinrich Tamáska piše o panonskih notranjih utrdah, ki so večinoma doživele podobno usodo (z izjemo Keszthelyja-Fenékpuszte), R. Bratož pa o dvestoletnem postopnem in neorganiziranim izseljevanju prebivalstva iz panonskih provinc v 5. in 6. stoletju. Prav za konec sledi prispevek T. Vide o poselitvenih spremembah srednjega Podonavja med 4. in 6. st. Ponudi novo kronološko delitev panonskih grobišč na faze I do IV. Faza I predstavlja rimska grobišča konca 4. st., kjer so tuji elementi še dokaj redko zastopani. Faza II obsega predvsem prvo tretjino 5. st., ko se v vojaških taborih na noriško-panonskem limesu oblikuje t. i. rimsko-barbarska mešana kultura domačinov in federatov. Faza III zajema hunsodobna grobišča, faza IV pa grobišča 2. pol. 5. st. Vida poskuša slediti staroselsko prebivalstvo še globoko v 5., ponekod celo do 6. st. Po dolгих letih usmerjenosti

madžarske arheologije v študije avarskega in langobardskega gradiva njegovo zanimanje in trud pri odkrivanju Romanov posebej razveseljuje, čeprav je včasih argumentacija še na razmeroma šibkih tleh (npr. značilno opredeljevanje pokopov brez pridatkov kot staroselske grobove poznega 5. st.).

Vprašanja, s katerimi se ukvarja predstavljena publikacija, so številna. Začenjajo se z vojaškimi reformami poznega 3. in 4. st. in njihovimi posledicami za arhitekturo in vlogo vojaških taborov ter številčnost tam nastanjenih enot. Nekatere utrdbe so bile močno zmanjšane ali celo povsem opuščene, le zelo redke so bile novoustanovljene. V nekaterih so bili nastanjeni tudi barbarski vojaki, druge pa so branile le še lokalne milice, sestavljene iz domačega prebivalstva.

Precej prostora je posvečenega eni ključnih dilem tega obdobja: kdaj je prenehal delovati centralni državni upravni aparat in redna vojska na mejnih območjih in ali se je to zgodilo sočasno? V zvezi s tem je nekajkrat postavljeno pod vprašaj, kako močne posledice so v resnici pustile politične in vojaške cezure 4. in 5. stoletja in ali jih morda pogosto precenjujemo. Ponovni pretresi pisnih in numizmatičnih virov ponekod nakazujejo, da je rimska prisotnost na renski in donavski meji lahko trajala preko razpitenih dogodkov okrog let 405–407 še do sredine ali celo v drugo polovico 5. st. Posebej zanimivi se na tem mestu zdijo vedno pogostejši argumenti za redno uporabo starega bronastega denarja 4. stoletja še globoko v 5. stoletje, ko sicer pomanjkanje sočasnih kovov pojasnjujemo s prenehanjem rednega denarnega obtoka. Vedno pogostejše se kaže, da gre pri novem denarju le še za novce višjih vrednosti, ki so jih kot plačilo ali plen uporabljali predvsem barbari, ob njih pa je krožil stari drobiž.

Veliko število najdišč kaže transformacijo arhitekture in notranje ureditve taborov v pozni antiki, ko se začenja močno brisati meja med civilnimi in vojaškimi naselbinami. Zmanjševanje utrjenih površin in velikosti posadk sovpada z opuščanjem neutrjenih civilnih naselbin in preseljevanjem civilnega prebivalstva za obzidja utrjenih središč. Prav tako se spreminja nekdanja značilna notranja arhitektura taborov, vojaške barake in principije zamenjujejo nove, deloma civilne stavbe. Tako tabori v zadnji fazi lahko predstavljajo poselitvena središča, ki vzdržujejo rimsko upravno strukturo v območju. Pogosto se izkaže, predvsem seveda v Porenju, da so tamkajšnji krščanski objekti nosilci poselitvene kontinuitete v zgodnji in srednji vek.

Poleg dvojnosti vojaško-civilno se pojavlja tudi dvojnost rimsko-barbarsko in problematika določevanja germanske prisotnosti v naselbinah ter ob tem takoj priljubljeno vprašanje etnične identitete in etnogeneze ljudstev na meji imperija.

V zborniku je omenjen tudi vidik gospodarskega zaledja taborov ter trgovina na dolge razdalje, predvsem s Sredozemljem, vendar se zdi, da ta tema še zdaleč ni dovolj izkoriščena. Sploh preseneča odsotnost (vsaj omemb rezultatov) keramičnih študij v povezavi z oskrbo in prisotnostjo vojske na mejah. Prav tako se kot datacijski pripomoček med prispevki redko kje omenja *militaria*.

Kot odgovor na naslovno vprašanje, ali so vojaški tabori centri daljšega naselitvenega razvoja v zgodnji in srednji vek, se na koncu izkaže, da so, gledano pod drobnogledom, na obravnavanem prostoru potekali zelo različni scenariji.

Predvsem za province ob Renu velja, da gre pogosto za kontinuiteto naselbine znotraj taborskih zidov, pri čemer so novi nosilci upravnih struktur Germani, še kar nekaj časa pa so v nekaterih primerih v epigrafskih virih prepoznavni tudi Romani. Pogosto se kontinuiteta vzpostavi predvsem ob cerkvenih stavbah, kjer v nekaterih primerih pozneje zraste tudi srednjeveška naselbina. V obdonavskih provincah je zgodba večinoma drugačna, kontinuiteta delovanja utrdb je prekinjena, tamkajšnji barbari niso prevzemali rimskih upravnih struktur, čvrsta organizacija prostora pa se je ponovno vzpostavila pravzaprav šele z naselitvijo in pokristjanjenjem Madžarov.

Srednje Podonavje že nekaj časa predstavlja pravi laboratorij za preigravanje scenarijev stikov in odnosov med rimskim prebivalstvom in barbarskimi naseljenci od konca 4. stoletja dalje. Osvežene interpretacije pripadnosti proučevanega arheološkega gradiva določenim nosilcem in raziskave produkcijskih centrov nekaterih vrst gradiva (npr. glajene keramike), ki jim je bil včasih pripisan strogo nerimski značaj, ter priznavanje kontinuirane prisotnosti staroselcev in njihove vloge, obetajo nove uvide v akulturacijske procese panonskega zgodnjega srednjega veka.

Glavna zaključna misel se zdi, da bodo potrebne podrobne študije, ki bodo šele skupaj lahko sestavile barvit mozaik pozne antike in zgodnjega srednjega veka. Predvsem pri Pohlovem pregledu teorij o katastrofi, kontinuiteti ali transformaciji, je očitno, da se jim obravnava obdobje ne glede na nedvomen pomen širokih sintez še vedno izmika in razočara, če modele razlag poskušamo prehitro posplošiti. Zbornik pred nami je gotovo en od korakov na pravi poti, sicer osredotočen predvsem na Porenje, vendar z nastavki tudi za obdonavske province, kjer vsekakor kaže nadaljevati.

Tina MILAVEC

Andreas Kakoschke: *Die Personennamen in der römischen Provinz Noricum*. Alpha-Omega, Reihe A, 262. Olms-Weidmann, Hildesheim, Zürich, New York 2012. ISBN 978-3-487-14875-5. 775 str., 2 zemljevida.

Knjiga z naslovom Osebna imena rimske province Norik je impozantno delo in zadnja monografija s področja imenoslovja, ki jo je avtor posvetil osebnim imenom v provincah zahodnega dela rimskega imperija. Doslej je izdal že sezname osebnih imen in spremljajoče komentarje za provinci Zgornjo in Spodnjo Germanijo (2006–2008), dalje za Recijo (2009), Galijo Belgiko (2010) in Britanijo (2011), pred nami pa je komentiran seznam osebnih imen province Norik, nekdanjega (verjetno pretežno keltskega) Noriškega kraljestva, ki je z rimsko državo od začetkov medsebojnih stikov v 2. stoletju pr. Kr. gojilo prijateljske odnose. Kot vse kaže, je bilo ok. leta 15 bolj ali manj mirno priključeno imperiju, pod Klavdijem pa je postalo ena od številnih rimskih provinc. Potek mej nove province v podrobnosti ni znan, verjetno se je skozi čas tudi spreminjal, avtor se je odločil za meje, ki jih je določil Theodor Mommsen v Korpusu latinskih napisov (*Corpus inscriptionum Latinarum*). To delo predstavlja hkrati tudi glavni vir gradiva za študij rimskodobnih imen v Noriku,

drugi pomemben korpus rimskih napisov iz province pa so trije zvezki ILLPRON (*Inscriptionum lapidarium Latinarum provinciae Norici Indices*; compos. M. Hainzmann, P. Schubert, Fasc. I, 1986; II–III, 1987), ki prinašajo načeloma indekse noriških rimskih napisov, dejansko pa v nekoliko drugačni obliki vsebujejo tudi besedila napisov s kamnitih spomenikov province.

Knjiga Andreasa Kakoschke je sestavljena predvsem iz dvodelnega seznama imen vseh oseb, ki so bile v rimskem obdobju dokumentirane v Noriku. Provinca Norik je obsegala večji del današnje Avstrije, južno Bavarsko, del Slovenije s težiščem v Celju (antični Celeji) in celejskem mestnem območju ter manjši del Italije. Avtor se je odločil, da bo v svojo raziskavo vključil ne le osebe, ki so krajši ali daljši čas živele v provinci, temveč tudi osebe, ki so bile v kakršnikoli vlogi kdajkoli dokumentirane v provinci, torej poleg domačinov in prebivalcev province, znanih predvsem z nagrobnikov in deloma s posvetilnih oltarjev, tudi priseljence, trgovce in koloniste, ki so se v Norik naselili pozneje. V katalog so vključene tudi osebe, ki so bile v provinci le (zelo) kratek čas, kot npr. senatorji ali predstavniki viteškega stanu, ki so v Noriku službovali le eno ali nekaj let, npr. kot višji državni uradniki, upravitelji ali vojaški poveljniki različnih činov. V seznamu najdemo tudi imena konzulov, ki so na diplomah ali drugih spomenikih navedeni kot eponimni visoki državni predstavniki, katerih imena so obeleževala tekoče leto. Osebe senatorskega stanu se v seznamih od drugih oseb ločijo tako, da so njihova imena zapisana z velikimi tiskanimi črkami.

Zbiranje gradiva so avtorju močno olajšale elektronske epigrafske baze, ki so v prosti uporabi na medmrežju (to so predvsem *Epigraphische Datenbank Heidelberg*, ki vsebuje pretežno napise iz zahodnega dela imperija, epigrafska baza Claus-Slaby iz Frankfurta, v kateri je zbrano največje število napisov, čeprav nima vedno preverjenih podatkov, in *Ubi erat lupa* z Dunaja, ki se je pred par leti preselila v Salzburg). Katalog osebnih imen in avtorjev komentar k večini teh imen predstavljata važno nadgradnjo k seznamu noriških imen v leksikonu osebnih imen severne Italije in zahodnih provinc imperija (B. Lórinč, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. I: *Aba – Bysanus*, 2005²; Vol. II: *Cabalicius – Ixus*, 1999; Vol. III: *Labareus – Pythea*, 2000; Vol. IV: *Labareus – Pythea*, 2002). *Onomasticon* pa še vedno predstavlja pomembno delo za prvo orientacijo o razprostranjenosti posameznih gentilnih imen in "priimkov" (*cognomina*) in za vsa tista imena, ki (še) niso vključena v avtorjeve knjige.

Pri navajanju oseb, ki so bile kakorkoli povezane z Norikom, avtor ni postavil nobenih omejitev, pač pa se je kronološko omejil na prva tri stoletja krščanske ere, čas torej, iz katerega izvira tudi daleč največ gradiva. Večino tega gradiva predstavljajo kamniti spomeniki vseh vrst, poleg nagrobnikov, ki so najštevilčnejši, še oltarji raznim božanstvom in drugi posvetilni napisi, razni počastitveni in gradbeni ter vladarski napisi, miljniki in mejniki. Poleg napisov na kamnitih spomenikih so za študij oseb pomembni še napisi na manjših predmetih vsakdanje rabe in žigi na tovarniško izdelanih predmetih, predvsem na posodju in opekah ter drugih keramičnih izdelkih. Pri preučevanju imen postajajo vse bolj pomembni tudi predmeti iz kovine z vrezanimi besedili in imeni, kot npr. vojaške diplome.